

e-ISSN 3083-6018

СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК: економіко-правові проблеми

<https://www.eu-scientists.com/index.php/sdel>

Інститут опіки за статутами Великого Князівства Литовського: правові норми і практика застосування

Олександр П. Панасюк 1*

¹ Міжрегіональна академія управління персоналом, Волинський інститут імені В'ячеслава Липинського (Україна). Доцент кафедри права, к. і. н.

*Автор-кореспондент, e-mail: sasha-p@ukr.net

СТАТТЯ	АНОТАЦІЯ
<p><i>Дослідницька</i></p> <p>DOI: 10.70651/3083-6018/2025.1.11</p> <p>Авторське право © 2025 автора</p> <p>Цей твір ліцензовано на умовах Ліцензії Creative Commons «Із Зазначенням Авторства – Некомерційна 4.0 Міжнародна» (CC BY-NC 4.0).</p> 	<p>У статті досліджено інститут опіки за Статутами Великого князівства Литовського як важливий елемент правової системи, що забезпечував захист майнових і соціальних прав неповнолітніх осіб шляхетського походження. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю аналізу історичного досвіду правового регулювання соціальних відносин у контексті формування української правової культури. Основною проблемою визначено нерівність правового захисту дітей різних соціальних верств, обмеженість законодавства у виховних аспектах та гендерні обмеження. Метою роботи є аналіз правових норм, що регулювали інститут опіки, виявлення їхніх особливостей і прогалин, а також оцінка впливу інституту на розвиток правової культури України. Для досягнення мети застосовано історико-правовий, порівняльно-правовий, герменевтичний та формально-догматичний методи, які дозволили провести комплексний аналіз норм трьох Литовських статутів. Результати дослідження показали, що правове регулювання інституту опіки за Статутами ВКЛ було орієнтоване на захист майнових інтересів підопічних, переважно шляхетського походження. Законодавство встановлювало чіткі вимоги до опікунів, такі як наявність власного маєтку, авторитет у громаді та належний соціальний статус. Водночас норми були тісно пов'язані з становими відносинами, залишаючи права дітей нешляхетних станів без належного правового захисту. Аналіз показав, що Статути передбачали механізми контролю за діями опікунів, такі як опис майна, звітність перед судом та можливість компенсації збитків. Проте існували прогалини у регулюванні опіки над недієздатними особами та використанні прибутків із майна підопічних. Важливим аспектом стала обмежена участь жінок в інституті опіки, що відображало гендерну нерівність тогочасного суспільства. У статті розроблено концептуальний підхід до аналізу інституту опіки як правового явища, що поєднало традиції Київської Русі та феодалні правові новації. Застосування цього підходу дозволяє розкрити роль інституту опіки у стабілізації соціальних відносин та розвитку правової культури. У висновках зроблено акцент на значенні Статутів ВКЛ як фундаменту для подальшого розвитку правової системи України. Майбутні дослідження повинні бути зосереджені на аналізі еволюції інституту опіки в контексті конкретних історичних періодів, з урахуванням впливу соціально-економічних, політичних та культурних умов епохи. Особливу увагу слід приділити адаптації цього інституту до нових суспільно-політичних реалій, зокрема до впливу інших правових систем та моделей управління, які формували правову систему українських земель у межах різних державних утворень.</p>

КЛЮЧОВІ СЛОВА

інститут опіки, Статути ВКЛ, майнові права, правове регулювання, неповнолітні, захист.

e-ISSN 3083-6018

SOCIAL DEVELOPMENT: Economic and Legal Issues

<https://www.eu-scientists.com/index.php/sdel>

The Institution of Guardianship under the Statutes of the Grand Duchy of Lithuania: Legal Norms and Practice of Application

Oleksandr Panasiuk 1 *

¹ *Interregional Academy of Personnel Management, Vyacheslav Lypynskyi Volyn Institute (Ukraine). Associate Professor at the Department of Law, PhD in History.*

* *Corresponding Author*, e-mail: sasha-p@ukr.net

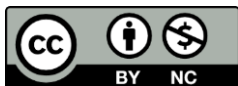
ARTICLE INFO

Research Article

DOI:

[10.70651/3083-6018/2025.1.11](https://doi.org/10.70651/3083-6018/2025.1.11)

Copyright © 2025
by author

This is an open access journal and all published articles are licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

ABSTRACT

This article examines the institute of guardianship under the Statutes of the Grand Duchy of Lithuania as an essential element of the legal system, ensuring the protection of property and social rights of minors of noble origin. The relevance of this study is driven by the need to analyze the historical experience of legal regulation of social relations within the context of the development of Ukrainian legal culture. The primary problem identified is the inequality in the legal protection of children from different social strata, the limitations of the legislation regarding educational aspects, and gender restrictions. The purpose of the study is to analyze the legal norms governing the institute of guardianship, identify its specific features and gaps, and evaluate its influence on the development of Ukraine's legal culture. To achieve this goal, historical-legal, comparative-legal, hermeneutical, and formal-dogmatic methods were employed, enabling a comprehensive analysis of the norms of the three editions of the Lithuanian Statutes. The study revealed that the legal regulation of guardianship under the Statutes of the Grand Duchy of Lithuania focused primarily on protecting the property interests of minors, predominantly of noble origin. The legislation established clear requirements for guardians, such as owning property, having a good reputation in the community, and holding an appropriate social status. At the same time, these norms were closely tied to the estate-based social structure, leaving the rights of children from non-noble backgrounds insufficiently protected. The analysis demonstrated that the Statutes provided mechanisms for monitoring guardians' actions, including property inventories, reporting to courts, and the possibility of compensating for losses. However, gaps existed in regulating guardianship over incapacitated individuals and the use of income from the wards' property. A significant aspect was the limited participation of women in guardianship, reflecting the gender inequality of the time. The article proposes a conceptual approach to analyzing guardianship as a legal phenomenon that combines the traditions of Kyivan Rus with feudal legal innovations. This approach highlights the role of guardianship in stabilizing social relations and developing legal culture. The conclusions emphasize the importance of the Lithuanian Statutes as a foundation for the further development of Ukraine's legal system. Future research should explore the evolution of guardianship within specific historical periods, focusing on its adaptation to socio-political changes and the influence of other legal systems on the Ukrainian legal tradition.

KEYWORDS

Institute of guardianship, Lithuanian Statutes, property rights, legal regulation, minors, protection.

1. Вступ

Дослідження інституту опіки за Литовськими статутами є ключовим для розуміння особливостей правового регулювання сімейних відносин на українських землях у період феодалізму. Аналіз зародження та розвитку цього правового феномена дозволяє глибше осягнути специфіку державно-правового розвитку українського народу, відтворити систему правових відносин, які характеризують самобутність правової системи України, та забезпечити наступність розвитку вітчизняного права.

Інститут опіки у правовій системі Великого князівства Литовського (ВКЛ) відіграв важливу роль у регулюванні соціальних відносин і захисті прав неповнолітніх. Його унікальність полягала у поєднанні елементів староруського права та правових новацій, що були закріплені в Статутах ВКЛ. Ці документи відображали соціально-правову реальність свого часу і встановлювали засади, спрямовані на захист майнових прав, а також забезпечення виховання осіб, які не могли самостійно розпоряджатися своїм майном.

Особливістю інституту опіки ВКЛ був його тісний зв'язок із становими відносинами, що забезпечувало пріоритетний захист інтересів шляхетських верств. Водночас права дітей із нешляхетних станів залишалися поза межами правового регулювання, що відображало соціальну нерівність тогочасного суспільства. Статті статутів визначали порядок призначення опікунів, їхні права, обов'язки та відповідальність, а також механізми захисту майнових прав підопічних. Водночас у системі правового регулювання існували прогалини, зокрема щодо опіки над недієздатними особами, а також обмежена увага до гендерного аспекту.

Вивчення правових норм і практики застосування інституту опіки за Литовськими статутами дозволяє простежити еволюцію підходів до захисту прав і свобод у феодальному суспільстві, виявити його вплив на правову культуру України, а також осмислити значення цього феномена для формування історико-правової традиції.

2. Огляд літературних джерел

Дослідження інституту опіки у Великому князівстві Литовському привертає увагу багатьох науковців, які висвітлюють його формування, правові засади та соціальний вплив. Так, Н. М. Крестовська детально розглядає еволюцію ювенального права України, акцентуючи на значенні Литовських статутів у формуванні опікунських норм. Авторка підкреслює, що основним завданням інституту опіки в цей період був захист майнових інтересів дітей-сиріт, зокрема шляхетських верств, що відображає соціальну нерівність тогочасного суспільства [1].

Х. В. Майкут аналізує особливості правового регулювання інституту опіки за Литовськими статутами, акцентуючи на станових обмеженнях. У дослідженнях авторка зазначає, що норми опіки орієнтувалися переважно на привілейовані верстви, водночас залишаючи дітей з нижчих станів без належного правового захисту [2; 3].

П. П. Музиченко досліджує культуру опікунського права у ВКЛ, акцентуючи на тісному зв'язку між нормами Литовських статутів і руським звичаєвим правом. Він наголошує, що законодавець запровадив механізми контролю за управлінням майном підопічних, зокрема опис спадщини та звітність опікунів перед громадою. Водночас значна увага приділялася моральним якостям опікунів, які повинні були мати авторитет і репутацію порядних господарників [4].

Робота Н. Рудого висвітлює історико-правовий розвиток інституту опіки та піклування в Україні, зокрема у контексті норм Литовських статутів. Автор аналізує правові прогалини, зокрема недостатню увагу до опіки над недієздатними особами, що свідчить про орієнтацію норм на майновий аспект захисту дітей [5].

І. Я. Терлюк і В. Ухач разом із Л. Калауром аналізують генезу інституту опіки на українських землях, вказуючи на його значення для формування правової культури. Їх дослідження підкреслюють, що інститут опіки у ВКЛ є зразком адаптації руських традицій до соціально-економічних умов феодальної доби [9; 10].

Таким чином, проаналізовані праці засвідчують важливість інституту опіки у Великому князівстві Литовському як правового феномена, який поєднав руські звичаєві норми з європейськими правовими традиціями, заклавши основи для розвитку правового регулювання опіки на українських землях.

3. Постановка завдання

Метою дослідження є аналіз правових засад і функціонування інституту опіки в правовій системі Великого Князівства Литовського, зокрема за положеннями Литовських статутів трьох редакцій (1529, 1566, 1588 рр.). Дослідження спрямоване на розкриття динаміки розвитку правових норм, які регулювали інститут опіки, вивчення механізмів захисту прав підопічних, виявлення прогалин у законодавстві та оцінку впливу цього інституту на формування правової культури українських земель.

4. Методи та матеріали

Методологічна основа дослідження інституту опіки за статутами Великого князівства Литовського ґрунтується на застосуванні комплексу загальнонаукових та спеціальних методів, які забезпечують системний та всебічний аналіз історико-правового феномену. Основними методами, що використовуються у дослідженні, є історико-правовий, порівняльно-правовий, історико-порівняльний, системний, герменевтичний, формально-догматичний та соціологічний.

Історико-правовий метод виступає ключовим інструментом у дослідженні еволюції правових норм, що регулювали інститут опіки, у контексті соціально-економічного та політичного розвитку ВКЛ. Його застосування дає змогу простежити генезу цього правового інституту, оцінити вплив зовнішніх і внутрішніх чинників на його становлення та визначити значення інституту опіки у формуванні правової системи князівства.

Порівняльно-правовий метод дозволяє зіставити правові норми та інститути, закріплені в Литовських статутах трьох редакцій (1529, 1566, 1588 рр.), із нормами інших правових систем, насамперед Київської Русі. Це сприяло виявленню впливу руського права та феодалної правової традиції на формування інституту опіки.

Системний аналіз застосовується для розгляду інституту опіки як структурного елемента правової системи Великого князівства Литовського. Завдяки цьому методу виявляються взаємозв'язки між нормами та інститутами цивільного права, закріпленими в Литовських статутах, а також аналізується їх функціонування в межах правової системи.

Герменевтичний метод дозволяє відтворювати семантичне значення окремих правових термінів, понять і текстових фрагментів Литовських статутів. Цей метод використовується для аналізу мови нормативно-правових актів, архівних документів та історико-правової літератури, що забезпечує точніше розуміння змісту та призначення правових норм.

Формально-догматичний метод забезпечує аналіз текстів Литовських статутів у межах правової доктрини того періоду. Завдяки цьому методу досліджуються принципи і правила, які визначають процедури призначення опікунів, їхні обов'язки та права, а також механізми захисту майнових і особистих інтересів підопічних.

Соціологічний метод використовується для вивчення суспільних умов, у яких реалізуються норми інституту опіки. Зокрема, аналізуються соціальні відносини, що впливають на практичне застосування статутів, а також роль інституту опіки у стабілізації феодалного суспільства.

Матеріалами для дослідження слугують Литовські статuti трьох редакцій (1529, 1566, 1588 рр.), опубліковані архівні документи та сучасні історико-правові дослідження. Особлива увага приділяється використанню першоджерел, що забезпечує достовірність та наукову обґрунтованість висновків.

Комплексне застосування зазначених методів забезпечує об'єктивність і цілісність дослідження, дозволяє виявити ключові особливості інституту опіки у правовій системі Великого князівства Литовського та його вплив на правову культуру українських земель.

5. Результати та обговорення

Інститут опіки у правовій системі Великого князівства Литовського являв собою специфічну правову категорію, що була тісно пов'язана з принципом станового регулювання суспільних відносин. Основним джерелом права, яке регулювало інститут опіки, були Статути

Великого Князівства Литовського (ВКЛ), що інтегрували традиції староруського права та відображали феодальну природу суспільного устрою. Вони забезпечували правове закріплення норм, орієнтованих переважно на охорону інтересів привілейованих соціальних груп, залишаючи права інших верств населення без належного правового регулювання. Як зауважує П. П. Музиченко, законодавець зосереджував увагу переважно на забезпеченні інтересів дітей шляхетського походження, що відображалось в нормах статутів Великого Князівства Литовського. Натомість права дітей нешляхетського стану залишалися фактично поза правовим регулюванням, оскільки відповідні приписи у законодавстві були відсутні [4, с. 224]. Статус дитини визначався соціальним положенням її батьків, і, зокрема, діти невільних осіб успадковували їхній правовий статус, що дозволяло батькам навіть розпоряджатися їхньою свободою.

Особливістю правового регулювання опіки у литовсько-руському праві була відсутність розмежування між поняттями «опіка» та «підклування», які є чітко визначеними в сучасному цивільному праві. Опіка розумілася як встановлення сторонньої влади над сім'єю, де залишилися малолітні або неповнолітні члени, що фактично замінювало батьківську владу. Водночас призначення опікунів могло здійснюватися лише у чітко визначених випадках: за заповітом батьків, рішенням суду або за законом. У ролі опікунів переважно виступали найближчі родичі, включаючи батька чи матір [2, с. 12–13].

Н. Рудий доповнює визначення, наголошуючи, що основною метою інституту опіки було збереження та примноження майнових прав дитини, а також забезпечення належного виховання та освіти. У феодальному праві опікунство включало встановлення влади близьких родичів або сторонніх осіб рівнозначного чи вищого соціального стану над дитиною, при цьому першість надавалася саме матеріальним аспектам захисту інтересів опікуваного. Виховання та освіта розглядалися як другорядні завдання, що також перебували у сфері відповідальності опікуна [5].

Дослідниця Х. Майкут акцентує увагу на тому, що інститут опіки у правовій системі ВКЛ мав комплексний характер, спрямований як на захист майнових інтересів неповнолітніх осіб, так і на забезпечення їхнього особистого захисту. Крім того, опіка поширювалася на осіб, визнаних судом недієздатними у зв'язку з душевними хворобами або недоумкуватістю [3]. Водночас Н. М. Крестовська уточнює, що відповідно до Статутів Великого Князівства Литовського, опікуном могла бути призначена особа з того ж соціального стану, до якого належав підопічний. Така вимога була зумовлена необхідністю забезпечення виконання опікуном усіх встановлених повинностей та його здатності володіти не меншою дієздатністю, ніж власник майна, переданого на утримання неповнолітньому [1, с. 27].

Інститут опіки поширювався на неповнолітніх осіб залежно від їхнього віку та статі. Опіка встановлювалася над юнаками до досягнення ними 18 років, а над дівчатами – до 13 років, хоча за редакцією Статуту 1566 р. цей вік для дівчат було підвищено до 15 років. Примітно, що дівчата, які досягли повноліття, але не вступили у шлюб, не звільнялися з-під опіки, що вказує на соціокультурну обумовленість правових норм. Така регламентація відображала уявлення тогочасного суспільства про роль і місце жінки, де шлюб розглядався як необхідна умова для її повної правоздатності [3, с. 161].

Згідно з правовими нормами, суд призначав опікуном лише осіб, які були уродженцями Великого Князівства Литовського (після 1569 р. – Речі Посполитої), мали доглянутий власний маєток та особисте господарство. Особи духовного стану, за загальним правилом, не могли бути призначені опікунами, за винятком випадків, коли священнослужитель володів маєтком у межах того ж повіту. При цьому опікун був зобов'язаний зберігати майно підопічних та не мав права його відчужувати. Водночас усі судові справи, порушені проти неповнолітнього, відкладалися до досягнення ним повноліття. Однак, попри чіткі правові норми, встановлені статутами ВКЛ, у практиці траплялися винятки, які суперечили офіційним положенням про опіку. Зокрема, традиційними вихователями малолітніх шляхтичів могли ставали «дядьки» з кола потомствених слуг-васалів. Наприклад, князь Роман Сангушко, майбутній гетьман Великого Князівства Литовського, виріс під опікою Федора Шолухи Дороготенського, який, хоча й не належав до шляхетського стану, виконував функції вихователя. У своєму заповіті князь Сангушко також призначив опікуном свого сина Прокопа Григоровича, який був його слугою [12,

с. 111]. Такі випадки свідчать, що опікунами у певних ситуаціях могли ставати особи, які не відповідали вимогам Статутів щодо соціального статусу.

Погоджуємося з позицією Н. Рудого, що таких опікунів-вихователів необхідно розглядати окремо від опікунів, передбачених Литовськими статутами. Вони призначалися живими батьками і виконували свої обов'язки не з метою забезпечення майнових прав підопічного, а виключно для виховання та захисту малолітніх дітей. Подібна практика була зумовлена необхідністю забезпечення належного догляду за дітьми, особливо у випадках, коли батьки через зайнятість державними справами не мали змоги виконувати ці функції особисто [5, с. 49].

У Першому Статуті ВКЛ 1529 р. інституту опіки було приділено значну увагу, що відображено в окремому п'ятому розділі, присвяченому опікунам. У цьому розділі детально регламентовано майнові відносини між опікунами та підопічними, встановлюючи механізми захисту майнових прав підопічних. Зокрема, статут передбачав, що у випадках втрати майна малолітніх дітей через недбалість або недогляд опікуна, незалежно від того, чи був він родичем чи сторонньою особою, діти після досягнення повноліття мали право відшкодувати втрачене в судовому порядку. Однак це було можливим лише за умови, що вони не прострочили строку земської давності, який становив десять років. Крім того, якщо опікун не домагався через суд відшкодування заподіяної майнової шкоди своїм підопічним, вони могли самостійно звертатися до суду після досягнення повноліття. Водночас опікун не мав права використовувати кошти підопічних для сплати судових витрат. Такі положення свідчили про спрямованість держави на захист прав малолітніх сиріт і запобігання можливим зловживанням з боку опікунів [6].

Інші статті п'ятого розділу Статуту 1529 р. також спрямовані на захист майнових інтересів малолітніх осіб. Так, стаття 2 встановлює заборону на притягнення неповнолітніх до суду у справах, пов'язаних із майном, до досягнення ними повноліття. Водночас стаття 5 визначає чотири виняткові випадки, коли неповнолітніх можна залучати до судових процесів: перший – у разі необхідності викупу маєтку, який ще за життя тримав у заставі їхній батько; другий – якщо батько надав поручництво, діти повинні звільнити його від цього зобов'язання через суд без очікування повноліття; третій – якщо батько за життя розпочав судову справу щодо родового маєтку, але помер, не завершивши її, тоді діти зобов'язані через опікуна відповідати у суді, за винятком випадків, коли батько виступав відповідачем – у такій ситуації позивач має чекати досягнення дітьми повноліття; четвертий – діти змушені сплачувати борги батька, не прикриваючись неповноліттям [6, с. 235–236].

Особлива роль у регулюванні інституту опіки відводилася старшому братові, який часто ставав опікуном малолітніх братів і сестер після смерті батьків. Відповідно до норм Статуту 1529 р., старший брат, досягнувши повноліття, отримував від попереднього опікуна всі маєтки, які належали як йому, так і його неповнолітнім братам і сестрам. Його обов'язки включали управління спільним майном, участь у судових справах, а також забезпечення захисту інтересів підопічних. Важливим обмеженням для старшого брата було те, що він не мав права обтяжувати майно боргами, продавати, віддавати під заставу або іншим чином відчужувати спільну власність. Єдиним винятком була необхідність сплати боргів батьків, але навіть у цьому випадку старший брат міг передати майно під заставу лише за умови отримання згоди друзів покійних батьків. Сума застави не могла перевищувати обсягу боргу, а невеликі борги мали бути покриті з прибутків маєтку, залишаючи достатньо коштів для утримання підопічних і ведення господарства. Порушення цих норм призводило до визнання дій опікуна незаконними, а підопічні мали право вимагати судового відшкодування збитків, якщо вони не прострочили строку земської давності, який становив десять років.

У випадках, коли старший брат-опікун діяв усупереч законодавству, підопічні могли через суд оскаржувати його дії та вимагати компенсацію. Якщо ж брат-опікун вигравав судові справи, пов'язані зі спільним майном, він був зобов'язаний розподілити вигоди між усіма братами. Навпаки, якщо судове рішення було не на його користь, інші брати не мали права оскаржувати його, посилаючись на власну відсутність у процесі. Незважаючи на те, що старший брат офіційно виконував функції опікуна, історія показала, що він часто потребував допомоги сторонніх осіб. У багатьох випадках попередній опікун залишався активним учасником управління майном, виступаючи радником, що забезпечувало більш ефективний захист інтересів неповнолітніх членів сім'ї [6].

У Першому Статуті ВКЛ інститут опіки детально регулювався, хоча порядок викладення норм свідчить про певну непослідовність у систематизації цього інституту. Зокрема, стаття 7 розділу «Про опікунів» визначає процедуру передачі під опіку малолітніх дітей або дружини за заповітом. Відповідно до цієї статті, опікун, призначений заповітом, повинен здійснити опис майна за участі трьох шляхтичів, гідних довіри, яких називали «вижами». Опис має включати всі види майна: рухомі речі, стада, челядь, прикраси, зброю та інші цінності. Два примірники реєстру, скріплені печатками свідків, передавалися до місцевих властей – старості або воєводи [6, с. 237].

Відповідно до реєстрів, після досягнення підопічними повноліття опікуни повинні передати їм усе майно разом із прибутками, отриманими під час опіки. Однак Статут допускав, що опікуни могли користуватися частиною прибутків, зокрема з нив чи млинів, а також повинні нести земську службу. Така можливість використання майна породжувала ризик зловживань, межі яких не чітко окреслені в Статуті 1529 р. Імовірно, законодавець, розуміючи ці ризики, допускав можливість існування співопікунів, що мало би мінімізувати можливості для порушень з боку одного опікуна. Документ також передбачав випадки, коли опікун, почавши виконання заповіту, помирав, не завершивши своїх обов'язків. У таких ситуаціях виконання заповіту переходило до іншого опікуна або безпосередньо до властей, які були зобов'язані довести справу до кінця відповідно до волі заповідача.

У подальших статтях Першого Статуту ВКЛ простежується переплетення норм опіки та спадкового права, що свідчить, на думку Н. Рудого, про певну несистемність у правовому регулюванні [5, с. 71]. Проте ці недоліки були усунуті у Другому (1566 р.) [7] та Третньому (1588 р.) [8] Статутах, які стали результатом більш структурованого підходу до систематизації норм права і розширення регулювання питань опіки, зокрема під впливом соціально-політичних конфліктів між магнатами і шляхтою.

Другий Статут Великого Князівства Литовського 1566 р. став важливим етапом у розвитку правових норм, що регламентували інститут опіки. Він продовжив спадковість основних положень, закріплених у Статуті 1529 р., та врахував нові соціально-правові реалії. Шостий розділ Статуту, присвячений питанням опіки, зберіг більшість положень попереднього акту, але містив три нові статті, що уточнювали норми та порядок реалізації опікунських обов'язків [7].

Опіка запроваджувалася для неповнолітніх дітей після смерті батьків. Повноліття визначалося різним для чоловіків і жінок: 18 років для осіб чоловічої статі та 15 років для осіб жіночої статі. Проте у Третньому Статуті 1588 р. ця межа для дівчат була знижена до 13 років. Така зміна, на нашу думку, засвідчує еволюцію уявлень про соціальну зрілість жінок, а також зростання значущості ранніх шлюбів як елементу економічних і політичних відносин. Водночас віковий поріг для чоловіків залишився незмінним, що підкреслює стабільність соціальної ролі чоловіків як головних управителів майна.

Серед важливих новацій Другого Статуту ВКЛ слід відзначити автоматичне призначення батька опікуном дітей у разі смерті матері, якщо діти мали майно від неї. Стаття 2 зобов'язувала батька передати майно дітям у повному обсязі після досягнення ними повноліття. Заборонялося відчужувати майно дітей, а в разі порушення цієї норми діти могли вимагати його повернення через суд [7].

Призначення опікунів регламентувалося статтею 3, яка встановлювала чітку ієрархію. У першу чергу опікуном ставав той, кого призначив батько у заповіті. Якщо заповіт такого призначення не містив, опікуном автоматично ставав старший повнолітній брат. У разі його відсутності ця роль переходила до дядька по батьківській лінії або іншого близького родича. У разі відсутності родичів право опіки передавалося державі, яка обирала опікуна серед осілих громадян відповідного повіту. Майновий статус опікуна мав відповідати обсягу майна підопічного, що забезпечувало належний рівень управління його господарством.

Важливим аспектом було врахування якості управління опікуном своїми обов'язками. У разі неналежного виконання функцій опікуна, навіть якщо його призначив батько, органи державної влади могли позбавити його повноважень. Новий опікун призначався серед осіб, які відповідали критеріям добросовісності, фізичного і психічного здоров'я та відповідальності. Вимоги до опікуна включали здатність ефективно управляти господарством, що дозволяло зменшити ризики зловживань. Якщо маєтки підопічних розташовувалися в різних повітах,

призначення опікуна здійснював орган влади того повіту, де був найбільший маєток, що мало на меті централізувати управління ресурсами [7, с. 335-336].

Цікаво, що Статути майже не згадують можливість призначення жінок опікунами. Це відображає формальний характер гендерних обмежень у законодавстві. Водночас шляхетські заповіти часто передбачали жінок у ролі співопікунів разом із чоловіками. Така практика засвідчувала розрив між нормативними положеннями та реальною соціальною практикою.

Інститут опіки у Великому князівстві Литовському відзначався складною системою правового регулювання, що поєднувала формальні нормативні положення та реальну соціальну практику. Одним із важливих аспектів цього інституту було обмеження можливості жінок виконувати роль опікунів. У Литовських статутах жінки не згадувалися серед можливих кандидатів на цю посаду, що відображало гендерні обмеження в тогочасному законодавстві. Водночас практика шляхетських заповітів засвідчує, що жінок нерідко призначали співопікунами разом із чоловіками. Така практика засвідчувала певний розрив між офіційними нормами та реальними соціальними відносинами, де жінки брали участь в управлінні майном і вихованні дітей.

Окрім гендерних аспектів, цікавими є випадки, коли опікунами ставали особи з числа наближених до влади. Так, галицький шляхтич середніх статків Самійло Лащ Тучапський виховувався під опікою двоюрідної сестри, дружини князя Романа Ружинського, Софії Карабчіївської. Призначення саме цієї родички опікуном, ймовірно, було стратегічним рішенням, яке забезпечило виховання дитини в середовищі влади та поєднало опіку з формуванням навичок управління й соціальних зв'язків, необхідних для реалізації майбутніх амбіцій. Ефективність обраної стратегії дала результати: Самійло Лащ вже в молодому віці отримав важливу посаду, очоливши надвірний збройний почет своєї родички-опікунки [5, с. 72–73].

У випадках, коли призначення опікуна вимагало втручання держави, цю функцію виконували Великий князь Литовський, пани-воєводи або земський суд. Земський суд мав право звільнити опікуна у разі недобросовісного виконання обов'язків, зокрема розтрати майна підопічного або використання його на власні потреби. Відповідно до норм статутів, опікун, який порушив свої обов'язки, зобов'язувався повернути витрачені кошти, а його повноваження могли бути передані іншій особі. Також передбачалася можливість відсторонення опікуна за поданням скарги від вихованця, його родичів або навіть сторонньої особи.

Значущу роль у захисті інтересів підопічних відігравали судові органи. Наприклад, у 1529 р. суд, враховуючи аргументи неповнолітнього, відхилив кандидатуру дядька сироти та призначив опікуном матір-удову [4, с. 228–229]. Цей випадок демонструє гнучкість судової практики, орієнтованої на інтереси дитини, навіть за умов формального недотримання традиційної ієрархії призначення опікунів.

Третій Статут ВКЛ уточнив норми щодо винагороди опікунів, встановивши її розмір на рівні десятої частини доходів із майна підопічного. Це зняло невизначеність, яка існувала у попередніх статутах, та створило додатковий стимул для відповідального виконання обов'язків. Статут також забороняв призначати духовних осіб опікунами, за винятком випадків, коли вони володіли маєтками в тому ж повіті.

Незважаючи на прогресивність норм, інститут опіки мав свої обмеження. Законодавство майже не регулювало опіку над психічно хворими чи неповносправними. Наприклад, у Другому Статуті ВКЛ згадується можливість сліпої людини скласти заповіт у присутності восьми свідків, але немає згадок про опіку над такими особами. Діти, які залишали своїх збожеволівших батьків напризволяще, втрачали право на спадщину, але не були зобов'язані піклуватися про них [7, с. 336].

Особливу увагу законодавство приділяло поведінці дівчат у питаннях шлюбу. Зокрема, дівчина, яка вийшла заміж без дозволу батьків або опікунів, втрачала право на посаг, а також на батьківське, материнське та інше спадкове майно [8, с. 202]. Така норма відображала характерні для феодального суспільства уявлення про контроль сім'ї над майновими та шлюбними відносинами.

Таким чином, інститут опіки у Великому Князівстві Литовському пройшов значну еволюцію, відображаючи зміни в соціальних уявленнях про дітей, їхні права та обов'язки опікунів. Другий і Третій Литовські Статути закріпили основні засади захисту майнових прав

неповнолітніх, водночас залишаючи певні прогалини у сфері опіки над неповносправними. Ця система норм стала важливим внеском у правову традицію України, зберігаючи свою актуальність упродовж кількох століть [9, с. 202]

6. Висновки

Інститут опіки, закріплений у Статутах Великого князівства Литовського, є особливим правовим явищем, яке стало важливим елементом правової системи і відображало соціально-економічну структуру феодального суспільства. Він забезпечував регулювання майнових і соціальних відносин, зокрема захист майнових прав неповнолітніх осіб шляхетського походження, при цьому залишаючи без належної уваги інтереси дітей із нешляхетних верств. Така правова асиметрія відображала домінування станових інтересів у правовій системі тогочасної епохи.

Литовські статuti демонструють еволюцію правового регулювання через поєднання руських традицій із новаціями, спрямованими на захист майнових інтересів підопічних. Особливістю цього інституту було зосередження на матеріальному аспекті опіки, що превалював над виховними завданнями. Призначення опікунів регламентувалося жорсткими вимогами щодо їхнього статку та соціального статусу, що мало на меті забезпечити стабільність управління майном підопічних.

У практичній площині важливим було впровадження механізмів захисту майна підопічних, таких як детальний опис майна, контроль за його використанням і можливість компенсації збитків через суд. Проте залишалися невирішеними питання меж використання прибутків із майна опікунами, а також обмеження участі жінок у цій сфері. Водночас шляхетські заповіді свідчать про поступове розширення ролі жінок як співопікунів, що відображає поступову трансформацію соціальних норм.

Законодавство, закріплене у Литовських статутах, стало основою для розвитку правової культури на українських землях, заклавши принципи майнової відповідальності опікунів і забезпечення інтересів підопічних. Це правове явище репрезентує синтез руського права і впливу феодального устрою, а також формує основу для історичної правової традиції, яка продовжувала розвиватися в українській правовій системі.

References

1. Krestovska, N. M. (2008). *Juvenalne pravo Ukrainy: istoryko-teoretychne doslidzhennia* [Juvenile law of Ukraine: Historical and theoretical research]. Feniks (in Ukrainian)
2. Maikut, K. V. (2016). Osoblyvosti pravovoho rehuliuвання instytutu opiky na ukrainskykh zemliakh za Lytovskymy statutamy [Peculiarities of legal regulation of the institution of guardianship in Ukrainian lands under the Lithuanian Statutes]. *Naukovi visnyk Lvivskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav. Seriya yurydychna – Scientific Bulletin of the Lviv State University of Internal Affairs. Legal Series*, (3), 11–20. <https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/1756> (in Ukrainian)
3. Maikut, K. V. (2009). *Tsyvilne pravo na ukrainskykh zemliakh za Lytovskymy statutamy: istoryko-pravove doslidzhennia* [Civil law in Ukrainian lands under the Lithuanian Statutes: A historical-legal study] (Candidate dissertation, 12.00.01). Lviv (in Ukrainian)
4. Muzychenko, P. P. (2007). *Kultura ukrainskoho opikunskoho prava u zakonodavstvi Velykoho kniazhestva Lytovskoho* [The culture of Ukrainian guardianship law in the legislation of the Grand Duchy of Lithuania]. *Naukovi pratsi Odeskoi natsionalnoi iurydychnoi akademii – Scientific Works of the Odessa National Law Academy*, (6), 223–230. (in Ukrainian)
5. Rudyi, N. Ia. (2012). *Instytut opiky i piklivanja v Ukraini: istoryko-pravove doslidzhennia* [Institute of guardianship and care in Ukraine: A historical-legal study]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav – Scientific Bulletin of the Dnipro State University of Internal Affairs*, (1), 121–129. <https://surl.li/attwmd> (in Ukrainian)
6. Kivalov, S., Muzychenko, P., & Panko, A. (Eds.). (2002). *Statuty Velykoho kniazhestva Lytovskoho* [Statutes of the Grand Duchy of Lithuania] (Vol. 1: Statut Velykoho kniazhestva Lytovskoho 1529 roku). Yurydychna literatura (in Ukrainian)

7. Kivalov, S., Muzychenko, P., & Panko, A. (Eds.). (2003). *Statuty Velykoho kniazhestva Lytovskoho* [Statutes of the Grand Duchy of Lithuania] (Vol. 2: Statut Velykoho kniazhestva Lytovskoho 1566 roku). Yurydychna literatura (in Ukrainian)
8. Kivalov, S., Muzychenko, P., & Panko, A. (Eds.). (2004). *Statuty Velykoho kniazhestva Lytovskoho* [Statutes of the Grand Duchy of Lithuania] (Vol. 3: Statut Velykoho kniazhestva Lytovskoho 1588 roku. Knyha 1). Yurydychna literatura (in Ukrainian)
9. Terliuk, I. Ia. (2008). *Derzhava i pravo v Ukraini: storinky istorii* [State and law in Ukraine: Pages of history]. SPOLOM (in Ukrainian)
10. Ukhach, V., & Kalaur, L. (2017). Stanovlennia ta henezys instytutu opiky na ukrainskykh zemliakh v period IX–XVIII st.: Istoryko-pravovyi diskurs [Formation and genesis of the institution of guardianship in Ukrainian lands during the IX–XVIII centuries: A historical-legal discourse]. *Aktualni problemy pravoznavstva – Current Issues of Jurisprudence*, 4(12), 55–60. <http://app.wunu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/01/4-2017.pdf> (in Ukrainian)
11. Honcharenko, V. D., Rohozhyn, A. Y., & Sviatotskyi, O. D. (Eds.). (2000). *Khrestomatiia z istorii derzhavy i prava Ukrainy: u 2 t. T. 1* [Anthology of the history of the state and law of Ukraine: In 2 volumes. Vol. 1]. In Yure (in Ukrainian)
12. Yakovenko, N. (2008). *Ukrainska shliakhta z kintsia XIV – do seredyny XVII stolittia. Volyn i Tsentralna Ukraina* [Ukrainian nobility from the late XIV to the mid-XVII century. Volyn and Central Ukraine] (2nd ed., rev. and corr.). Krytyka (in Ukrainian)